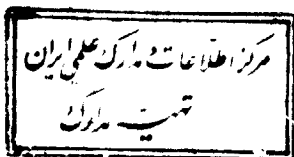
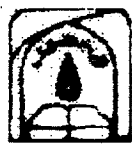

۲۸۹۱۳

۱۳۸۰ / ۶ / ۲۸

دانشگاه تربیت مدرس

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

رساله دکتری برنامه ریزی درسی

نقد تطبیقی دیدگاه های غزالی و کانت
در باره رابطه اخلاق و دین و اشارات آن در تربیت اخلاقی

محمد عطاران

015700

استاد راهنما

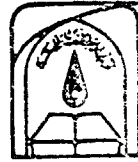
دکتر علی شریعتمداری

استادان مشاور

دکتر میرعبدالحسین نقیب زاده   دکتر محمود مهر محمدی

تیرماه ۱۳۸۰

۳۱۹۱۳

بسمه تعالی

آیین‌نامه چاپ پایان‌نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان‌نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیت‌های علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش‌آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می‌شوند:

ماده ۱ در صورت اقدام به چاپ پایان‌نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲ در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان‌نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته برنامه ریزی درسی است که در سال ۱۳۸۰ در دانشکده ادبیات دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب آقای دکتر سید محمد علی، مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر میر عبدالمجید تقی‌زاده مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر محمود مهرمحمدی از آن دفاع شده است.»

ماده ۳ به منظور جبران بخشی از هزینه‌های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می‌تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴ در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵ دانشجوی تعهد و قبول می‌کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می‌تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می‌دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶ اینجانب صمیمانه متعهد می‌شوم دانشجوی رشته برنامه ریزی درسی مقطع دکتری تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می‌شوم.

نام و نام خانوادگی: محمد علی تقی‌زاده

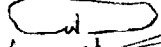
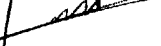

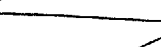

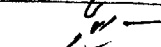
تاریخ و امضا:

۹۰/۴/۲۱

تاییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی رساله خانم / آقای محمد عطاران

تحت عنوان: نقد تطبیقی دیدگاه‌های غزالی و کانت درباره رابطه اخلاق و دین و اشارات آن در تربیت اخلاقی را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می‌کنند.

امضاء	رتبه علمی	نام و نام خانوادگی	اعضا هیئت داوران
	استاد	دکتر علی شریعتمداری	۱- استاد راهنما
	استاد	دکتر میر عبدالحسین نقیب‌زاده	۲- استاد مشاور
	دانشیار	دکتر محمود مهر محمدی	۳- استاد مشاور
	استاد	دکتر صمد موحد	۴- استاد ناظر
	دانشیار	دکتر خسرو باقری	۵- استاد ناظر
	استادیار	دکتر سید مهدی سجادی	۶- استاد ناظر
	استادیار	دکتر محسن ایمانی	۷- استاد ناظر
	استادیار	دکتر محسن ایمانی	۸- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری و ترجمه و اقتباس و ... برای دانشگاه
تربیت مدرس محفوظ است. نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تشکر و قدردانی

از استادان گرامی خویش آقایان دکتر علی شریعتمداری، دکتر

میرعبدالحسین نقیب زاده و دکتر محمود مهرمحمدی که در

فراهم آوردن این رساله مرا راهنمایی نمودند، کمال سپاس و

تشکر را دارم

چکیده

پژوهش حاضر به نقد تطبیقی دیدگاه های غزالی و کانت در باره رابطه اخلاق و دین و اشارات آن در تربیت اخلاقی پرداخته است. در این باره بر اساس پیشینه نظری موضوع، ابتدا نظریه های راجع به نقش عقل و دین در بنیاد اخلاق مورد بحث قرار گرفته است.

سپس مهمترین ایده ادیان یعنی مفهوم خداوند و صورت آن در آرای غزالی و کانت بررسی شده است. آنگاه بر اساس این بررسی چگونگی تاثیرگذاری این ایده در بنیاد نظام اخلاقی این دو متفکر بزرگ شرح داده شده است. در این شرح بویژه به مفاهیم اساسی چون علیت، عینیت، کلیت احکام اخلاقی (رای کانت و غزالی در این باره) و پیوند این ایده ها با برداشت آنان از مذهب، خدا و تاثیر آن در اخلاق اشاره شده است.

مبثنی بر مبانی پیش گفته، به مفهوم تربیت اخلاقی از منظر کانت و غزالی پرداخته شده و روش هایی که با این مفهوم تناسب دارند و آدمی را به مقصد تربیت اخلاقی نائل می کنند، بیان گردیده است. مقایسه عناصر مورد نظر کانت و غزالی در تربیت اخلاقی در این قسمت مورد توجه بوده است. در پایان به روش های اصلی و مورد تاکید این اندیشمندان پرداخته شده و با عطف نظر به تاثیرگذاری این شیوه ها در روشهای تربیت اخلاقی در جهان معاصر، امکان همگرایی این روشها مورد بررسی قرار گرفته و نقد های بیان شده در این باره ذکر شده است.

در پایان راه میانه ای در دو حد تاکید تام بر عقلانیت در تربیت اخلاقی و تاکید محض بر عادت مطرح شده است.

صفحه	فهرست مطالب	عنوان
------	-------------	-------

فصل اول: کلیات

۲		۱-۱- مقدمه
۳		۱-۲- بیان مسئله
۱۶		۱-۳- بیان اهمیت موضوع
۱۰		۱-۴- هدفهای پژوهش
۱۰		۱-۵- پرسش های پژوهش
۱۰		۱-۶- فرضیه های پژوهش
۱۱		۱-۷- روش و مراحل پژوهش
۱۲		۱-۸- توضیح و تعریف مفاهیم پژوهش

فصل دوم: ادبیات تحقیق

۱۸		۲-۱- مبدا اخلاق
۲۰		۲-۲- نظریه های اخلاقی در چارچوب رابطه عقل و دین
۲۰		۲-۲-۱- نظریه های قائل به تقدم مذهب بر عقل
۲۱		۲-۲-۱-۱- نظریه امر الهی
۳۰		۲-۲-۱-۲- نظریه تعلیق غایت شناسانه امر اخلاقی
۳۳		۲-۲-۲- نظریه های قائل به سازش عقل و دین
۴۰		۲-۲-۳- نظریه های قائل به استقلال عقل

فصل سوم: خدا در آئینه اندیشه کانت و غزالی

۴۶		۳-۱- خدا در اندیشه کانت
۴۷		۳-۱-۱- حدود معرفت و خداوند
۵۳		۳-۱-۲- خدا و مفهوم نومن

۵۸	۳-۱-۳- کانت و عرفان
۶۴	۳-۲- خدا در اندیشه غزالی
۶۴	۳-۲-۱- رویکرد غزالی در باره ایمان به خداوند
۶۷	۳-۲-۲- نوافلاطونیان و خدای غزالی
۶۹	۳-۲-۳- معرفت خداوند و عشق به او
۷۷	۳-۲-۴- غزالی و عرفان

فصل چهارم: نسبت خداوند و اخلاق در آرای کانت و غزالی

۸۱	۴-۱- مقدمه
۸۲	۴-۲- غزالی و سرچشمه های دینی اخلاق
۸۷	۴-۳- ویژگی ترکیبی نظریه اخلاقی غزالی
۹۱	۴-۴- علیت و اخلاق از منظر غزالی
۹۲	۴-۴-۱- مفاهیم علیت
۹۷	۴-۴-۲- اراده آزاد
۱۰۴	۴-۵- عینیت و اخلاق از منظر غزالی
۱۱۵	۴-۶- ویژگی های نظام اخلاقی غزالی
۱۱۹	۴-۷- جایگاه خدا در نظام اخلاقی کانت
۱۲۰	۴-۸- ایمان عملی کانت
۱۲۵	۴-۹- کانت و استغناى اخلاق از دین
۱۲۹	۴-۱۰- علیت و اخلاق از منظر کانت

فصل پنجم: تربیت اخلاقی از نظرگاه کانت و غزالی

۱۴۰	۵-۱- مقدمه
۱۴۱	۵-۲- مفهوم تربیت اخلاقی از نظر غزالی

۱۴۲	۵-۲-۱- شیوه های تربیت اخلاقی
۱۴۳	۵-۲-۱-۱- عادت
۱۴۴	۵-۲-۱-۱-۱- غزالی و تاثر از ارسطو
۱۴۶	۵-۲-۱-۲- شیوه های دیگر تربیت اخلاقی
۱۵۲	۵-۳- نقش خداوند در تربیت اخلاقی
۱۵۸	۵-۴- کانت و تربیت اخلاقی
۱۶۷	۵-۴-۱- روش های تربیت اخلاقی
۱۶۹	۵-۴-۱-۱- شیوه تعلیمی
۱۷۲	۵-۴-۱-۲- شیوه زاهدانه
۱۷۵	۵-۵- عناصر مورد نظر کانت و غزالی در تربیت اخلاقی
۱۷۶	۵-۶- روش های تربیت اخلاقی در جهان معاصر
۱۷۶	۵-۶-۱- شیوه تکوین عادات اخلاقی
۱۷۷	۵-۶-۲- روش رشد تامل اخلاقی
۱۷۸	۵-۶-۳- نقد روش تکوین عادات اخلاقی
۱۸۰	۵-۶-۴- نقد روش تامل اخلاقی
۱۸۳	۵-۷- نتیجه گیری

فصل ششم: ارزیابی و نتیجه گیری

۱۸۷	۶-۱- نتیجه گیری
۱۹۲	۶-۲- کاربرد های پژوهش
۱۹۴	۶-۳- پیشنهاد های پژوهشی
۱۹۵	۶-۴- محدودیت های تحقیق

منابع و مأخذ

۱۹۷	الف- منابع فارسی و عربی
۲۰۲	ب- منابع انگلیسی
۲۰۹	ج- چکیده انگلیسی

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

در طول تاریخ هرگز نمونه‌ای یافت نمی‌شود که جامعه‌ای بدون نظام اخلاقی قادر به بقا بوده باشد. هر جامعه‌ای باید متکی به اجماعی اخلاقی و مفروضات مشترک اخلاقی باشد و بداند که واقعیت نهایی زندگی چیست؟ در زندگی چه چیزی معنی دار است؟ مردم تحت سیطره چه هنجارهایی اخلاقی باید باشند؟ و این ارزش‌ها که آحاد جامعه را به یکدیگر پیوند می‌دهد چه می‌باشند؟

تعلیم و تربیت رسمی به دو صورت با مسئله «تربیت اخلاقی» رو در رو است. نخست پرسش‌های اخلاقی که در باب مسائل تربیتی مطرح است؛ یا پرسش‌هایی چون: آیا تنبیه دانش‌آموزان اخلاقاً جایز است؟ دانش‌آموزان و والدین آنها چه حقوقی را واجدند؟ آیا پاره‌ای شیوه‌های تدریس غیر اخلاقی‌اند؟ و ...

اما وظیفهٔ تعلیم و تربیت رسمی در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان، موضوع مهمتری است که تعلیم و تربیت رسمی را با اخلاق پیوند می‌دهد.^(۱) و این کارکردی است که از دیرباز از آموزش و پرورش رسمی انتظار می‌رفته است. در دهه‌های اخیر متفکران مغرب زمین از ناکارآمدی مدارس در ارائه

---

1. Robin Barrow and Geoffrey Milburn, A critical Dictionary of Educational Concepts, second edition, Teachers College, Columbia University, New York and London, 1990, P.116

برنامه‌هایی که اخلاق را در دانش‌آموزان تعبیه و تقویت کند، سخن گفته‌اند و برنامه‌های درسی رایج را غافل از بحران اخلاقی تهدیدکننده جوامع دانسته‌اند و معتقدند که تحقیقات برنامه درسی باید بحران‌های اخلاقی و معنوی جوامع را فراروی مطالعات خود قرار دهد.^(۱)

پاره‌ای نویسندگان غربی بویژه بحران اخلاقی در جامعه آمریکا (به عنوان نماد پیشرفت تمدن جدید) را مورد بحث قرار می‌دهند و آمریکایی‌ها را دچار بحران هویت اخلاقی می‌دانند و گزارش می‌کنند که به حسب افکار سنجی ۶۷٪ آمریکایی‌ها معتقدند که حقیقتی اخلاقی وجود ندارد.^(۲) به نظر ایشان بقای جوامع صنعتی منوط است به تغییر برنامه‌های درسی و معطوف نمودن آن به تربیت اخلاقی، به صورتی که از حقیقت مذهبی الهام گرفته باشد.^(۳)

تربیت اخلاقی را چه بر بنیاد دین استوار سازیم و چه آن را فارغ از دین کنیم، این نکته مورد وفاق است که تعلیم و تربیت مدرن باید تأکیدی بیش از گذشته بر تربیت اخلاقی داشته باشد و آن را مجدداً در برنامه درسی بگنجانند. و اخلاق را صرفاً مسئله‌ای شخصی و فردی محسوب نکنند.^(۴)

۱-۲- بیان مسأله

اگر برنامه درسی را عبارت از مجموعه تجربه‌هایی بدانیم که کودک در محیط آموزشی کسب می‌کند^(۵) از جمله آن تجربه‌ها باید تجربه‌های اخلاقی را به شمار آورد که در قالب «تربیت

1. Patrick Slottery, Curriculum Development in the Postmodern Era, Garland publishing, Inc. NewYork and London, 1995, P. 68

2. Charles W, Colson, Can we be good without God , USA Today magazinc, may 94, Vol. 122 2588, P50,2P issue

3. Ibid

4. Tyree, Carolyn ; Vance, Mildred, Teachfng Values to Promote a More Caring world, yournal for a just and Caring Education, Apr 97, Vol.3 Issue 2. Pz15,12P

۵. علی شریعتمداری، چند مبحث اساسی در برنامه‌ریزی درسی، تهران چاپ پنجم، انتشارات سمت، ۱۳۷۵ ص ۵

اخلاقی»^(۱) از آن نام برده می‌شود. در اغلب متون کلاسیک برنامه‌دستی، جنبه‌های اخلاقی برنامه‌دستی لحاظ نشده است. [مثلاً در آثار متخصصین برنامه‌دستی مانند تایلر (۱۹۵۰)، تابا (۱۹۶۲). پرات (۱۹۸۰)، آیزنر (۱۹۷۹)]. البته بعضاً کسانی مانند فینکس (۱۹۶۴) به اخلاق در محتوی برنامه‌دستی جایگاه ممتازی بخشیده‌اند، فینکس عنصر اصلی برنامه‌دستی را اخلاق می‌داند. در دهه‌هفتاد نیز تلاش‌های پاره‌ای کسانی چون مکدونالد، هابنر و ... تدریجاً منجر به احیاء مباحث اخلاقی در برنامه‌دستی، در دهه نود گردید. هابنر می‌گوید: «به نظر من اتکاء برنامه‌دستی به الگوهای صرفاً علمی و عقلانی، پیوند خویش با سنت‌های مهم و ارزشمند شرق و غرب را گسسته است» هابنر دیدگاهی اخلاقی درباره‌ی تعلیم و تربیت ارائه می‌کند. مکدونالد نیز تعلیم و تربیت را امری اخلاقی به شمار می‌آورد و نه صرفاً مجموعه‌ای از مباحث فن‌آورانه که در چارچوب انگاره‌های ذهنی و مدلل حل شوند.^(۲)

اپل از محققین برنامه‌دستی (با رویکرد جامعه‌شناختی) نیز جانبدار دیدگاهی اخلاقی درباره‌ی تعلیم و تربیت است. او می‌گوید: «تعلیم و تربیت ملاً امری اخلاقی است و بی‌تمسک به آن فهم پذیر نیست. لذا تعلیم و تربیت باید نسبت به مبادی اخلاق و اصول عدالت و «مسئولیت نسبت به غیر» دغدغه داشته باشد.^(۳)

دهه‌هفتاد میلادی شنوای صداهای گونه‌گونی بود که هر یک به برنامه‌دستی از منظر معنوی و اخلاقی می‌نگریستند این آواها سرانجام در دهه‌نود موجب بسط تحقیقات حوزه‌ی تربیت اخلاقی با

---

1. Moral education

2. William F. Pinar et al, Understanding curriculum (An introduction to the study of historical and contemporary curriculum discourses), peter lany publishing, Inc, New Yourk, 1996, P.4

3. Ibid, P.89

تمسک به فهم برنامه درسی در چارچوب اخلاقی و مذهبی شد.

«باری پازان» از جمله این تلاشگران معتقد است که وظیفه تعلیم و تربیت معاصر صرفاً علمی نیست، بلکه ترجیحاً باید بحران‌های اخلاقی قرن بیستم و کشمکش‌های اخلاقی جوان معاصر را مورد توجه قرار دهد.^(۱)

پرپل نیز در کتاب خود با عنوان «بحران اخلاقی و معنوی در تعلیم و تربیت، برنامه‌ای برای عدالت و

همدلی در تعلیم و تربیت» (۱۹۸۹) تئوری‌های برنامه درسی را به پی‌جویی مباحث اخلاقی و معنوی می‌خواند، به گونه‌ای که مفهوم درسی را به مثابه امری عمیقاً انسانی و معنوی بسط دهند.^(۲)

«گودلد» نیز در کتاب «ابعاد اخلاقی آموزش» (۱۹۹۰) اصلاحات آموزشی را درگرو بررسی مسائل اخلاقی می‌داند و به اعتقاد او اصلاحات آموزشی، ریشه در مباحث اخلاقی دارند. بر این اساس باید به بازسازی مفهومی برنامه درسی پرداخت به صورتی که عنصر اخلاق و معنویت در آن لحاظ شود.^(۳) مبتنی بر این پیشینه، در تحقیق حاضر چگونگی فراهم آوردن تجربه‌های اخلاقی یا تربیت اخلاقی مورد بحث قرار می‌گیرد. با این توجه که سعی بر آن شده است که این مهم در پرتو آموزه‌های دو فیلسوف شرق و غرب صورت گیرد. (امانوئل کانت و امام محمد غزالی) برخی دلایل این انتخاب به قرار زیر است:

الف - تا قبل از عصر روشنگری و آغاز مدرنیته، تربیت اخلاقی عمدتاً با تکیه به آموزه‌های دینی سامان می‌یافت و اخلاق و معنویت دینی در بکدیگر تنیده بودند. ولی با آغاز عصر روشنگری، در قالب برداشت‌های جدید از دیانت (همانند آن چه در آراء کانت یافت می‌شود که خود از مشعلداران عصر

1. Ibid, P.119

2. Ibid, P. 123

3. Ibid, P.159

